

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ УСКЛАДНЕНОГО СПІЛКУВАННЯ В СТУДЕНТІВ

Єрмакова Наталія Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка,

ORCID ID: 0000-0001-6163-8313

У статті розкриваються особливості ускладненого спілкування. Розглядається його структура, чинники, різновиди (деструктивне, дефектне, дефіцитне), показники вимірювання та рівні. Ускладнене спілкування визначено як комунікацію, що характеризується зниженим рівнем усвідомленості труднощів у спілкуванні, зменшенням спроб пошуку самостійного виходу з ускладнень, які виникли, деструктивними змінами поведінки партнерів. Подаються результати проведеного теоретико-емпіричного аналізу проблеми.

Методами діагностики досліджуваного психологічного явища були стандартизовані методики: «КОЗ-2» В. В. Синавського – Б. А. Федоришина; «Діагностика тривожності» Ч. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна; «Діагностика оцінки самоконтролю у спілкуванні» М. Снайдера, «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна та Н. Епштейна.

Під час емпіричного дослідження рівневої динаміки ускладненого спілкування в студентів ми визначили переважання середнього рівня сформованості комунікативних навичок, що є свідченням ускладненості спілкування. Досліджуючи емпатію як емоційний компонент прояву ускладненого спілкування, ми виявили, що низький рівень емпатії та самоконтролю переважає в респондентів з несформованими комунікативними навичками. Аналізуючи самоконтроль у спілкуванні як поведінковий компонент прояву ускладненого спілкування, ми виявили переважання низького рівня його прояву в студентів з низьким та середнім рівнем сформованості комунікативних навичок. Серед студентів з високим і середнім рівнем прояву ускладненого спілкування дві третини респондентів мають високий рівень особистісної тривожності.

Виявлені під час дослідження тенденції вказують на важливість проведення своєчасної корекційної роботи зі студентами з метою зниження проявів ускладненості в спілкуванні. Розробка ефективних психокорекційних стратегій, спрямованих на оптимізацію ускладненого спілкування у студентів, є перспективним напрямом роботи в цьому напрямі.

Ключові слова: ускладнене спілкування, деструктивне, дефектне, дефіцитне спілкування, комунікативні навички, тривожність, емпатія, самоконтроль у спілкуванні.

Yermakova Nataliia. Features of the manifestations of complicated communication among students

The article reveals the features of complicated communication. Its structure, factors, varieties (destructive, defective, deficient), measurement indicators and levels are considered. Complicated communication is defined as communication characterized by a reduced level of awareness of difficulties in communication, a decrease in attempts to find an independent way out of complications that have arisen, and destructive changes in the behavior of partners. The results of the theoretical and empirical analysis of the problem are presented.

The methods of diagnosis of the studied psychological phenomenon were standardized methods: “KOZ-2” by V. V. Sinyavskiy – B. A. Fedoryshyn; “Diagnosis of anxiety” by Ch. Spielberger – Yu. L. Khanin; “Diagnostics of assessment of self-control in communication” by M. Snyder; “Scale of emotional response” by A. Mehrabyan and N. Epshtein.

During the conducted empirical study of the dynamics of the level of complicated communication among students, we determined the predominance of the average level of formation of communication skills, which indicates the presence of difficulties in communication. Investigating empathy as an emotional component of complicated communication, we found that low levels of empathy and self-control prevail in respondents with underdeveloped communication skills. Analyzing self-control in communication as a behavioral component of the manifestation of complicated communication, we found a predominance of a low level of its manifestation in students with a low and average level of communication skills. Among students with high and medium levels of communication difficulties, two-thirds of respondents have a high level of personal anxiety.

The revealed trends indicate the need for differentiated psychocorrective work with students, aimed at reducing the manifestations of complicated in communication. The development of effective psychocorrective strategies aimed at optimizing complicated communication among students is a promising direction of work in this direction.

Key words: complicated communication, destructive, defective, deficient communication, communication skills, anxiety, empathy, self-control in communication.

Вступ. Сучасна Україна переживає складний період політичних, економічних та соціокультурних змін, які значно впливають на способи спілкування між людьми. Війна значно посилила кризову нестабільність і як ніколи актуалізувала необхідність посилення в людей якостей, які значною мірою ґрунтуються на вмінні ефективно спілкуватися з іншими. Причини ускладненого спілкування можуть бути як зовнішніми, так і вну-

трішнього характеру. Вони не завжди цілком усвідомлюються суб'єктами комунікативного процесу. Проте якщо зовнішні комунікативні труднощі розв'язуються, наприклад, при відповідному бажанні чи узгоджених діях партнерів зі спілкування, то суб'єктивні, особистісні чинники, які утруднюють результативність процесу спілкування, викликають стан напруги, тривоги, незадоволення, дискомфорту, антипатії, негативно

впливають на самооцінку, усуваються значно важче. Оскільки ускладненість спілкування негативно відображається на всіх сферах життєдіяльності, здатності управляти власним життям, її дослідження є особливо актуальним.

Матеріали та методи. Метою статті є аналіз основних теоретичних підходів щодо дослідження особливостей ускладненого спілкування в респондентів раннього дорослого віку та викладення результатів емпіричного вивчення його проявів.

Термін «ускладнене спілкування» в психологічній літературі в широкому сенсі розуміється як усі форми спілкування, які призводять до зниження рівня усвідомленості чинників ускладнень у спілкуванні, до зменшення спроб пошуку самостійного виходу з ускладнень, які виникли, до деструктивних змін поведінки партнерів (І. В. Булах, Л. В. Долинська, Г. Є. Улунова, О. А. Лециньська, Л. П. Матяш-Заяц, В. О. Татенко, Г. О. Хомич, Н. Коупленд, Х. Джіліз, Дж. Вейман та ін.). У вузькому сенсі цей термін означає незначні непорозуміння або проблеми в процесі спілкування. Ускладненнями спілкування студентів Л. О. Жданюк [1] розглядає як суб'єктивні переживання людини, пов'язані з невідповідністю актуального процесу спілкування, очікуванням від нього, так й об'єктивні труднощі, що виявляються в напруженості, перериванні процесу спілкування, відмові від його продовження.

На думку Л. В. Долинської та Г. Є. Улунової [3], суб'єкта ускладненого спілкування можна описати за допомогою таких параметрів: 1) ступінь впливу суб'єкта на підсумки спілкування (тертя, незначні збої, конфлікт); 2) ступінь усвідомлення суб'єктом наслідків своїх впливів на підсумки спілкування (усвідомлене, цілеспрямоване створення ситуації ускладненого спілкування); 3) комунікативні якості та поєднання способів і вмінь спілкуватися.

Інтерес до розробки невизначених питань ускладненого спілкування у вітчизняній психології розпочався із 70-х років ХХ ст. Останні п'ятдесят років зазначений феномен активно вивчається в Україні на всіх рівнях наукового аналізу – теоретичному, емпіричному та прикладному – у працях І. В. Булах, Л. В. Долинської, О. А. Лециньської, Г. Є. Улунової, Г. О. Хомич та ін.

Загальноприйнятою і зручною з погляду дослідження феномену ускладненого спілкування є його розподіл на такі його різновиди, як дефіцитне, дефектне та деструктивне.

Дефіцитне спілкування тісно пов'язане з поняттям *комунікативної депривації*, яка розглядається науковцями (Л. В. Долинська, Г. Є. Улунова, Г. О. Хомич та ін.) як втрата чи позбавлення можливості повноцінно задовольняти потребу в спілкуванні із соціальним середовищем унаслідок складних життєвих ситуацій. Дефіцитне спілкування, на думку Г. О. Хомич [4], проявляється як *самотність*, оскільки неможливість обмеження деструктивного спілкування і його покращення або повного припинення викликає дефіцит довірливих щирих стосунків, та *відчуженість* особистості – поступову відмову від товариського спілкування, апатію.

Порушення суб'єктності, на думку В. О. Татенка [5], виявляється в нездатності знаходити засоби, адекватні висунутій меті, неспроможності підкорювати «хочу» і «треба», недорозвиненості рефлексивності, що, зі свого боку, унеможливує процес комунікації. При характеристиці відчуженості як об'єктивного явища акцентується від'єднаність людини, охолодження та розрив контактів з оточенням, випадіння із соціальних зв'язків. Від'єднаний суб'єкт не належить до групи, його соціальні зв'язки порушені. Відчуженість як об'єктивне явище є одним із показників ускладненого спілкування. Але причиною відчуження від людей є відчуженість як властивість особистості.

Дефектне спілкування є результатом перешкод, що створюються людиною з певними особистісними властивостями (тривожністю, нетактовністю, сором'язливістю, низькою емпатійністю) або людиною з недостатнім рівнем вмінь та навичок ефективного спілкування.

Отже, тривожність як властивість особистості, що проявляється як стійка тенденція особистості відчувати занепокоєння в різноманітних ситуаціях спілкування, є чинником виникнення ускладнень у спілкуванні. Тривожність як стан є показником наявності цих ускладнень.

Як ще один чинник дефектного спілкування можна розглянути *емпатію* особистості, що в кожній особистості має певні характеристики. У дослідженнях Г. Баррета, Д. Річардсона, К. Роджерса доведено, що на ускладненість спілкування впливають вираженість таких параметрів емпатії, як знак, спрямованість, інтенсивність, точність. Д. Х'юстон дійшов висновку, що на успішність спілкування впливає така її властивість, як обмеженість. У дослідженні Г. Є. Улунової [2] підкреслюється, що саме емпатія перетворює байдужу людину на емоційно значущу особистість, забезпечує перехід від абстрактного уявлення про людину («Інший») до значущого («Ти-образ»). Отже, такі характеристики емпатії, як знак, спрямованість, інтенсивність, точність, обмеженість, впливають на характеристику процесу спілкування, визначають ступінь його ускладненості.

Деструктивне спілкування як ще один різновид ускладненого спілкування зумовлюється такими особистісними властивостями суб'єкта, як недостатній самоконтроль у спілкуванні, конфліктність, егоїзм, а також структурою профілю темпераменту й характеру особистості, зокрема вираженістю в неї акцентуацій характеру.

Серед найбільш розповсюджених причин виникнення конфліктів і ускладнень комунікативного процесу дослідниками відзначаються індивідуально-психологічні причини, до яких належать *недостатній самоконтроль у спілкуванні* та *конфліктність* особистості, що є особистісною рисою, яка знаходить вияв в установці (свідомій або неусвідомлюваній) вирішувати всі питання через конфлікт.

Зазначені якості виявляються в специфіці взаємодії з іншими людьми. У сучасній літературі поширеними є декілька класифікацій стилів поведінки в конфлікті.

За моделлю стратегій поведінки в конфліктній ситуації К. Томаса та Р. Кілмена, конфліктна особистість, імовірно, віддаватиме перевагу стратегії суперництва порівняно з іншими стратегіями – співробітництва, поступки, уникнення та компромісу. За класифікацією моделей поведінки особистості на конструктивну, конформну та деструктивну, конфліктна людина, імовірно, виявлятиме недостатній самоконтроль у спілкуванні й стійку схильність до деструктивної моделі спілкування внаслідок неспроможності її носія знаходити конструктивні виходи з конфліктних ситуацій спілкування.

Отже, теоретичний аналіз дає змогу представити дефіцитне, дефектне та деструктивне спілкування як основні різновиди ускладненого спілкування. Вони є результатом впливу особистісних властивостей суб'єктів спілкування або наслідком відсутності комунікативних умінь та навичок. Знання їх особливостей і критеріїв прояву, основних чинників, які призводять до їх виникнення та загострення, сприятимуть ефективній роботі психолога з діагностики, профілактики та корекції зазначеного психологічного феномену. Зазначені різновиди ми врахували при плануванні та проведенні експериментального дослідження.

Результати дослідження. В експериментальному дослідженні вивчення особливостей ускладненого спілкування брали участь студенти різних спеціальностей СумДПУ імені А. С. Макаренка, перших-четвертих курсів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, загальною кількістю 89 осіб. Дослідження проводилось упродовж 2022/2023 навчального року.

З метою виявлення загального рівня ускладненого спілкування в респондентів нами спочатку було

реалізовано дослідження рівня їхніх комунікативних здібностей за методикою «КОЗ-2» В. В. Синявського – Б. А. Федоришина. Додатково для вивчення взаємозв'язку цього феномену з такими особистісними якостями, як емпатія, самоконтроль у спілкуванні, тривожність у досліджуваних, використовували такі методики: «Діагностика тривожності» Ч. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна, «Діагностика оцінки самоконтролю у спілкуванні» М. Снайдера, «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна та Н. Епштейна.

Вивчення особливостей ускладненого спілкування проведено у два етапи. На першому етапі ми досліджували рівневу динаміку ускладненого спілкування. Кількісні результати аналізу загального рівня ускладненого спілкування в дорослих за методикою «КОЗ-2» В. В. Синявського – Б. А. Федоришина, наведені в таблиці 1 та в діаграмі (рис. 1.)

Низький рівень ускладненості спілкування. Характерний для 39 % респондентів. Ці досліджувані в ситуації спілкування почуваються комфортно, у новій обстановці не розгублюються, проявляють ініціативу, здатні приймати рішення в нестандартних складних ситуаціях, допомагають близьким і друзям, якщо їх спілкування ускладнюється, прагнуть до розширення власного кола спілкування.

Середній рівень ускладненості спілкування. Характерний для 23 % респондентів. Ці досліджувані доволі успішно контактують з іншими, без особливих проблем обстоюють власну думку, однак їхній комунікативний потенціал відрізняється низькою стійкістю й вимагає розвитку.

Високий рівень ускладненості спілкування. Характерний для 38 % респондентів. Цим досліджуваним

Таблиця 1

Особливості прояву ускладненого спілкування у студентів (за методикою В. В. Синявського – Б. А. Федоришина) N=89

Рівні	Абс.	%
Високий	34	38
Середній	20	23
Низький	35	39

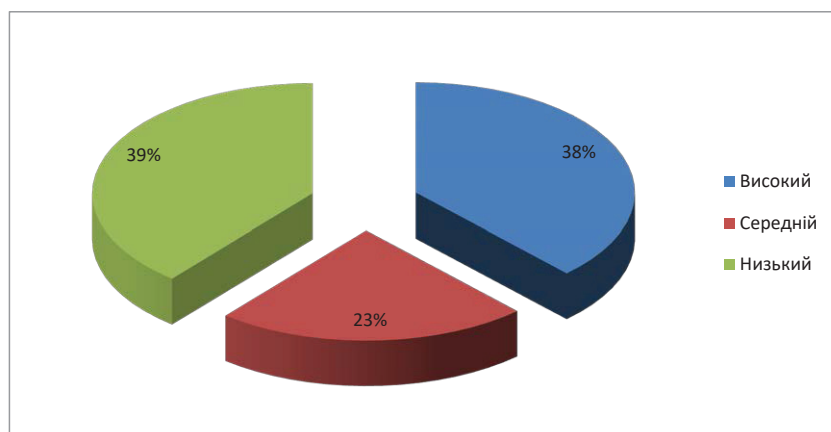

Рис. 1. Особливості рівнів прояву ускладненого спілкування в студентів (у відсотках)

краще проводити час наодинці або незначної кількості перевірених людей, з якими їм комфортно; у ситуації спілкування поведуться скуто, самостійно рідко виявляють ініціативу, їм важко встановлювати контакти й обстоювати власну думку, вони уникають самостійного ухвалення рішень під час спілкування, важко переживають образи.

Отже, з'ясувалося, що більш ніж у половини досліджуваних респондентів – 61 % (54 досліджуваних) – домінують незбалансовані середній та низький рівні сформованості комунікативних навичок, що є свідченням ускладненості спілкування.

На другому етапі нашого емпіричного дослідження ми вивчили особливості взаємозв'язку ускладненого спілкування студентів з такими особистісними якостями, як емпатія, тривожність, самоконтроль у спілкуванні.

Кількісні результати аналізу взаємозв'язку ускладненого спілкування з емпатією в студентів наведено в таблиці 2 та діаграмі (рис. 2).

Низький рівень емпатії. Характерний для 76 % респондентів, у яких наявні ускладнення в спілкуванні. Ці досліджувані некомфортно почуваються у великих компаніях; через низьку здатність до розуміння емоційних проявів та вчинків інших людей їм важко встановлювати контакти з іншими. Вони набагато продуктивніші в індивідуальній роботі.

Середній рівень емпатії. Характерний для 24 % респондентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування. Цим досліджуваним

важко прогнозувати розвиток відносин між людьми в ситуаціях спілкування, незважаючи на те, що в міжособистісних стосунках вони більше довіряють вчинкам інших людей і добре контролюють власні емоції.

Високий рівень емпатії. Взагалі відсутній у респондентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування.

Отже, у більшості осіб з високим і середнім рівнем ускладненого спілкування переважає низький рівень розвитку емпатії.

Для визначення взаємозв'язку між рівнем ускладненого спілкування та емпатії дорослих ми використовували програму SPSS Statistics 17.0. Між показниками ускладненого спілкування та емпатії спостерігається достовірний прямо пропорційний зв'язок за коефіцієнтом Пірсона ($p = 0,018$). Отримані результати дають змогу стверджувати, що високий і середній рівні ускладненого спілкування негативно позначаються на емпатії: чим більше виражене ускладнене спілкування, тим нижчий рівень емпатії, і навпаки.

Кількісні результати аналізу взаємозв'язку ускладненого спілкування із самоконтролем у спілкуванні в дорослих за методикою «Діагностика оцінки самоконтролю у спілкуванні» М. Снайдера наведені в таблиці 3 та в діаграмі (рис. 3).

Низький рівень самоконтролю в спілкуванні характерний для 48 % респондентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування. Незважаючи на те що ці досліджувані здатні до щирого саморозкриття в ситуації спілкування, вони не вважа-

Таблиця 2

Особливості прояву емпатії в студентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування (за методикою А. Меграбяна, Н. Епштейна) N=54

Рівні	Абс.	%
Високий	0	0
Середній	13	24
Низький	41	76

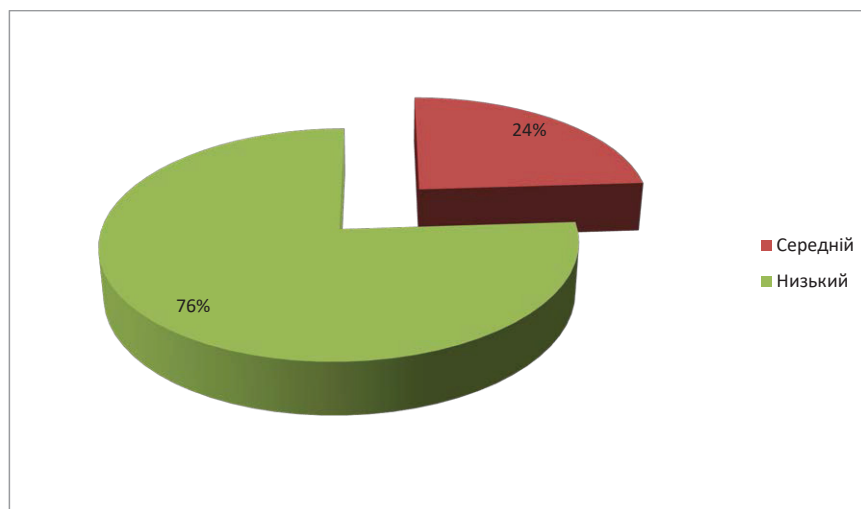

Рис. 2. Особливості рівнів прояву емпатії в студентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування (у відсотках)

ють за потрібне змінюватися залежно від ситуації. Така прямолінійність і негнучкість робить їх «незручними» співрозмовниками.

Середній рівень самоконтролю в спілкуванні притаманний 37 % досліджуваних, у яких наявні ускладнення в спілкуванні. Ці респонденти є відвертими, але недостатньо стримані у власних емоційних проявах, що певною мірою робить їх не дуже бажаними партнерами спілкування для інших.

Високий рівень самоконтролю в спілкуванні характерний лише для 15 % респондентів з ускладненнями в спілкуванні. Ці досліджувані легко входять у ситуацію спілкування, гнучко реагують на будь-які зміни, добре розуміють і передбачають враження, які вони справляють на співрозмовників.

Для визначення взаємозв'язку між рівнем ускладненого спілкування та самоконтролем у спілкуванні дорослих ми використовували програму SPSS Statistics 17.0. Між показниками ускладненого спілкування та самоконтролем у спілкуванні спостерігається достовірний прямо пропорційний зв'язок ($p = 0,018$, за коефіцієнтом кореляції Пірсона). Отримані результати дають змогу стверджувати, що високий і середній рівень ускладненого спілкування негативно корелюють з високим рівнем самоконтролю в спілкуванні.

Кількісні результати аналізу взаємозв'язку ускладненого спілкування з особистісною тривожністю в студентів за методикою «Діагностика тривожності» Ч. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна наведено в таблиці 4 та в діаграмі (рис. 4). Виявилось, що у 78 % студентів

Таблиця 3

Особливості прояву самоконтролю в спілкуванні у студентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування (за методикою М. Снайдера) N=54

Рівні	Абс.	%
Високий	8	15
Середній	20	37
Низький	26	48

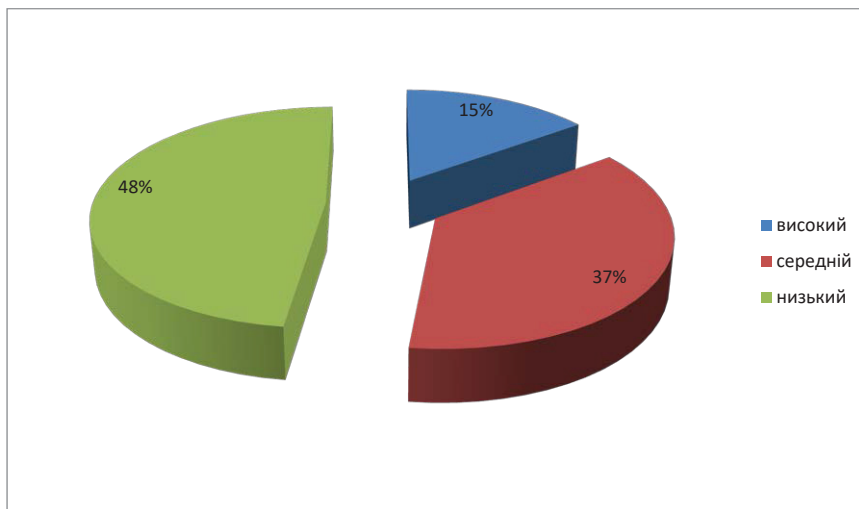

Рис. 3. Особливості рівнів прояву самоконтролю в спілкуванні в студентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування (у відсотках)

з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування домінує високий рівень прояву особистісної тривожності. Середній рівень її прояву характерний для 18 % респондентів. Лише у 2 % зазначених респондентів відзначається низький рівень особистісної тривожності. Переважання високого рівня тривожності в досліджуваних з ускладненим спілкуванням характеризує їх як схильних до виникнення стану тривоги в ситуаціях оцінки і за найменших проблемних ситуацій. Це може призводити до того, що вони перебільшують значущість конфліктної ситуації й можуть вирішити, що виходу з неї немає.

Для визначення взаємозв'язку між рівнем усклад-

неного спілкування та тривожності дорослих ми використовували програму SPSS Statistics 17.0. Між показниками ускладненого спілкування та емпатії спостерігається достовірний прямо пропорційний зв'язок ($p = 0,66$). Отримані результати дають змогу стверджувати: чим вищий рівень ускладненого спілкування, тим вищий рівень тривожності.

Отже, результати, отримані в цьому дослідженні, свідчать про взаємозв'язок ускладненого спілкування в студентів з такими якостями, як емпатія, самоконтроль у спілкуванні, тривожність. Ми виявили таку закономірність: студенти із середнім і високим рівнем ускладненого спілкування мають переважно низький

Особливості прояву особистісної тривожності в студентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування (за методикою Ч. Спілберґера – Ю. Л. Ханіна) N=54

Рівні	Абс.	%
Високий	42	78
Середній	10	18
Низький	2	4

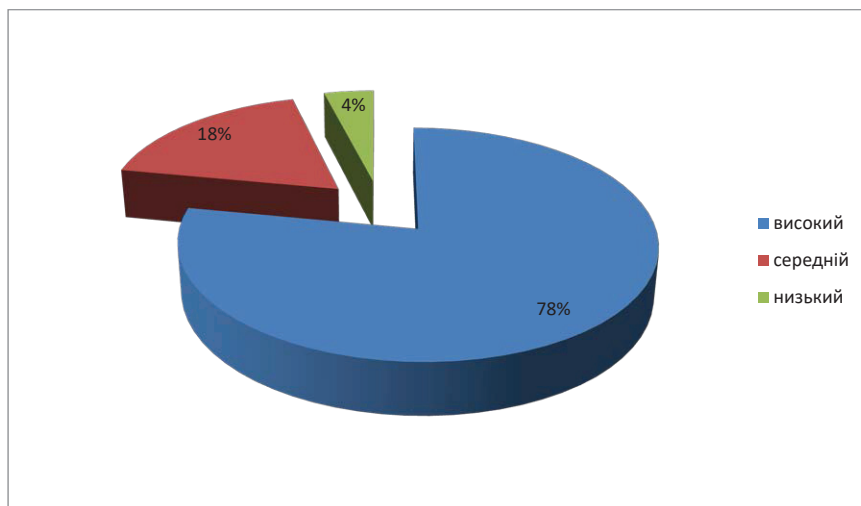

Рис. 4. Особливості прояву рівнів особистісної тривожності в студентів з переважанням середнього й високого рівнів ускладненого спілкування (у %)

рівень розвитку емпатії, середній і низький рівень розвитку самоконтролю в спілкуванні, високий рівень особистісної тривожності.

Висновки. Результати нашого дослідження вказують, що загалом феномен ускладненого спілкування в студентів пов'язаний з такими особистісними феноменами, як емпатія, тривожність, самоконтроль у спілкуванні. З'ясувалося, що в більшій половині досліджуваних респондентів домінують незбалансовані середній та низький рівні сформованості комунікативних навичок, що є свідченням ускладненості спілкування.

За результатами емпіричного дослідження було виявлено такі статистично достовірні зв'язки ($r = 0,66$, за коефіцієнтом Пірсона, на рівні статистичної значущості $0,01$): 1) у більшості студентів з високим

і середнім рівнем ускладненого спілкування переважає низький рівень розвитку емпатії; 2) три чверті студентів з високим рівнем ускладненого спілкування мають високий рівень тривожності; 3) половина студентів з високим рівнем прояву ускладненого спілкування має низький рівень розвитку самоконтролю в спілкуванні, третина перебуває на середньому незгодженому.

Виявлені тенденції свідчать про необхідність диференційованої психокорекційної роботи зі студентами зі зниження виявів ускладненості спілкування через підсилення в них таких його особистісних чинників, як емпатія і самоконтроль у спілкуванні та зменшення тривожності. Перспективою наших подальших наукових пошуків є розробка ефективної системи психокорекційних засобів, спрямованих на зниження ускладненості спілкування в студентів.

Література:

1. Жданюк Л. О. Соціально-психологічні особливості студентського віку. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. 2017. Вип. 4–5. С. 28-40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vispdoso_2017_4-5_6 (дата звернення: 24.03.2024)
2. Улунова Г. Є. Психологія ускладненого спілкування в професійних колективах : навч.-метод. посіб. для слухачів центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації. Суми : Нота bene, 2015. 188 с.
3. Долинська Л. В., Улунова Г. Є. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів : навчально-методичний посібник. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. 119 с.
4. Хомич Г. О. Невротичні зрушення у дітей як наслідок переживання тривалої соціально-психологічної дераивації. *Гуманітарний вісник*. Переяслав-Хмельницький ДП імені Г. С. Сковороди. 2001. Вип. 2. С. 139–146.
5. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинковий підхід як форма соціально- психологічного мислення. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2017. Вип. 39. С. 27–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nspp_2017_39_4 (дата звернення: 24.03.2024)

References:

1. Zhdanyuk, L. O. (2017) Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti students'koho viku [Social and psychological features of the student age]. *Visnyk pislyadyplomnoyi osvity. Seriya: Sotsial'ni ta povedinkovi nauky*. Vyp. 4–5. P. 28–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vispdoso_2017_4-5_6 (data zvernennya: 03.02.2023) [in Ukrainian]
2. Ulunova, H.YE. (2015) Psykholohiya uskladnenoho spilkuvannya v profesiynykh kolektyvakh: navch.-metod. posib. dlya slukhachiv tsestriv perezidhotovky ta pidvyshchennya kvalifikatsiyi [Psychology of complicated communication in professional teams]. Sumy: Nota bene. 188 p. [in Ukrainian]
3. Dolyns'ka, L.V., Ulunova, H.YE. (2005) Uskladnene spilkuvannya v uchniv shkil-internativ: navchal'no-metodychnyy posibnyk [Complicated communication among students of boarding schools]. K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. 119 p. [in Ukrainian]
4. Khomych, H.O. (2001) Nevrotychni zrushennya u ditey yak naslidok perezhyvannya tryvaloyi sotsial'no-psykholohichnoyi deprivatsiyi. [Neurotic changes in children as a result of experiencing long-term social and psychological deprivation]. *Humanitarnyy visnyk. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy DPI imeni H.S. Skovorody*. Vyp. 2. P. 139–146. [in Ukrainian]
5. Tatenko, V. O. (2017) Sub'yektno-vchynkovyy pidkhid yak forma sotsial'no-psykholohichnoho myslennya [The subject-action approach as a form of social-psychological thinking]. *Naukovi studiyi iz sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi*. Vyp. 39. S. 27–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2017_39_4 (data zvernennya: 24.03.2024) [in Ukrainian].